

POVIJEST HODANJA U KONTEKSTU POVIJESTI DJETINJSTVA

Dubravka ZIMA
Fakultet hrvatskih studija,
Sveučilište u Zagrebu, Hrvatska
dzima@hrstud.hr

UDK 796.012(091):316.61-053.2(091)
Izvorni znanstveni rad

Sažetak

U članku se povijesti (dječjeg) hodanja kao jednog od središnjih procesa uspostave odnosa djeteta i prostora pristupa iz perspektive kulturne historiografije te se traga za referiranim podacima o dječjem hodanju u prošlosti, bilo iz nužde (hodanje u potrazi za poslom ili skloništem, hodanje kao oblik bijega od nepovoljnih životnih okolnosti, hodanje kao primarni oblik kretanja i prevaljivanja velikih udaljenosti zbog neimaštine), bilo rekreacijski (šetanje gradom, hodanje iz entuzijazma, osobito u 19. stoljeću, kada je zabilježen niz primjera duljega dječjeg hodanja od grada do grada kako bi se postigao određeni cilj ili pokazala privrženost zajednici, ideji ili figurama autoriteta) ili ritualno/politično (kolektivno hodanje u ophodnjama, bakljadama, demonstracijama i drugim oblicima iskazivanja kolektivnog nezadovoljstva ili podrške posvajanjem javnog prostora).

KLJUČNE RIJEČI: *hodanje, povijest hodanja, povijest djetinjstva*

Od 15. kolovoza do 15. listopada 1891. godine u Zagrebu se održavala Jubilarna gospodarsko-šumarska izložba (Arčabić, 2007 i 2009, Standl, 1891) koja je izazvala veliko zanimanje posjetiteljica i posjetitelja iz cijele tadašnje Trojedne Kraljevine te je, prema izvorima koje navodi Goran Arčabić, izložbu posjetilo 450 000 posjetitelja u dva mjeseca trajanja (Arčabić, 2009: 14). Među tim posjetiteljima bila je i grupa djece iz Mrkoplja, trideset i četiri dječaka u dobi od 9 do 13 godina, koje su iz Mrkoplja u Zagreb doveli njihovi učitelji g. Sinko i g. Bobinac, a put do Zagreba prevalili su pješice. Dolazak mrkopaljskih *djaka* izazvao je pozornost zagrebačkog tiska, te je u *Narodnim novinama* od 12. rujna 1891. objavljena vijest o tome, pri čemu je boravak malih Mrkopaljaca u Zagrebu popraćen u nekoliko kraćih novinskih tekstova u *Narodnim novinama* od 12. do 15. rujna. Dječaci su hodali tri i pol dana i put su svladali, kako navodi nepotpisani autor članka objavljenog 12. rujna 1891., „vrlo lako“. Nije

zabilježeno kako su se dječaci vratili u Mrkopalj, odnosno je li uspio apel upućen zagrebačkom građanstvu objavljen u istom članku, u kojem se građani mole za dobrovoljne priloge kojima bi se kupile karte za male hodače da se u Mrkopalj vrate vlakom. Naime, „Mali će Mrkopaljci ostati do ponedjeljka u Zagrebu, pa ako se neskupi dovoljno novčanih darovah za njihov povratak željeznicom, morat će i natrag pješice, što baš nebi bilo najsgodnije, jer je prilično zahladilo. U ime malih putnikah apelujemo i mi na čovjekoljubno občinstvo, da bi priteklo u pomoć novčanimi darovi, kako bi se kršni mali Mrkopljanci odpravili željeznicom u svoj zavičaj. Zahvalnost u dečjih srcih bit će dovoljna nagrada za svaku žrtvu.“ (*Narodne novine*, br. 208, 12. rujna 1891., str. 2) Neovisno o ishodu tog apela, hodanje malih Mrkopaljaca (bilo samo u jednom, bilo u dvama smjerovima) nesumnjivo je zanimljiv, ako ne i važan podatak koji se u istraživačkom rakursu može kontekstualizirati u okviru povijesti djetinjstva i povijesti hodanja. Ovi dječaci, pritom, nisu bili jedini niti prvi koji su tijekom 19. stoljeća hodali duljim rutama bilo iz nužde, zadovoljstva ili entuzijazma: tek mjesec dana prije njih, u Zagreb su iz Zadra na istu izložbu pješice stigli mladi sokolaši – od kojih je najmlađi, Relja Blagorod, imao 12 godina – koji su gotovo deset dana hodali kako bi putem promovirali sokolski pokret¹ i upoznali hrvatske krajeve, a usput su ih svečano dočekivali i ugošćavali stanovnici Gospića, Karlovca i Jastrebarskog. Iz Zadra su krenuli 18. kolovoza u 2 sata noću, a u Zagreb su pristigli 26. kolovoza (*Narodne novine*, br. 195, 27. kolovoza 1891., str. 2–3) Njihov je hodački pothvat u nepotpisanom članku iz *Narodnih novina* kontekstualiziran specifičnom afektivnošću i entuzijazmom povezanim s domoljubljem, nacionalnim optimizmom i sličnim emocijama: „Poznato je, kako na parižku izložbu mnogi putnici nisu htjeli običnim putem putovati, naime željeznicom, već mnogi dojašise iz dalekih krajevah na konjih, drugi dojuriše na biciklih, gdje koji na kočijah, a mnogi i ‘per pedes apostolorum’. Svi ovakovi putnici htjedose pokazati, kako oni visoko ciene grad Pariz i izložbu njegovu, te da se neplaše neprilikah, koje takove putnike snalaze, jer cilj njihovog putovanja je vriedan, da se one neprilike za nj podnesu. Evo i grad Zagreb može se podičiti, što se je na njegovu izložbu iz kršne Dalmacije pješice potrudilo 7 članovah ‘Zadarskog Sokola’. Tolika ljubav za hrvatskom prijestolnicom i njezinom izložbom služi junačkim dalmatinskim sokolašem na čast.“ (*Narodne novine*, br. 195, 27. kolovoza 1891., str. 2). Spomenuta „čast“ junačkih dalmatinskih sokolaša jasno upućuje na mogućnost da se hodanje – primarno fiziološki fenomen – razumije i u kulturnom, pa potom i u historiografskom smislu: pridamo li hodanju čast, konceptualiziramo ga kao

¹ Sokolski je pokret sportsko-domoljubni fenomen koji se proširio po slavenskom dijelu Europe krajem 19. stoljeća, točnije od 1863. kada je u Češkoj osnovano prvo sokolsko društvo s ciljem tjelesnog i domoljubnog napretka, v. Blagec 2019.

kulturnu činjenicu. Hodanje, drugim riječima, nesumnjivo ima povijest. Primjerice, navedena dva hodačka pothvata, premda poduzeta s istim ciljem te istom krajnjom destinacijom, razlikuju se u jednom od najistaknutijih regulacijskih mehanizama u okviru povijesti uopće, pa i povijesti hodanja – ekonomskog statusa: dok Zadranici hodajući iskazuju svoje domoljubno nagnuće i sokolski ponos, dječaci iz Mrkoplja žele stići do Zagreba na razvikanu izložbu, no nemaju novca za prijevoz željeznicom. S druge strane, iz memoara Imbre Ignjatijevića pl. Tkalca, rođenoga u Karlovcu 1824., koji uživljeno i detaljno prepričava svoje djetinjstvo i mladost u Karlovcu i na očevim plemićkim posjedima oko Karlovca, vidimo da plemićko dijete oko sredine 19. stoljeća uopće nikamo ne hoda, nego se prevozi kočijom i jaše konja. Sposobnost jahanja i vještina u njemu, ujedno, predstavljaju bitan klasni razlikovni moment, što se razabire iz Tkalčeva odnosa prema vlastitom konju i njegova ponosa zbog dobre jahačke vještine. Tkalac, doduše, navodi u svojim memoarima vrlo izniman slučaj kada je kao dječak hodao, pri čemu je taj doživljaj obilježen opasnošću, tajnovitošću, pa i transgresivnošću: riječ je o dječakovu posjetu bratu, austrijskom graničaru na Kordunu, u jesen 1833. Devetogodišnji Tkalac, naviknut na ispunjavanje svih svojih želja, uspijeva nagovoriti brata i bratova podređenog vojnika da ga potajno i uz veliku opasnost odvedu preko granice u Bosnu, pri čemu je taj prelazak granice gotovo izolirani primjer dječakova hodanja (Tkalac, 2002: 104–106). I dok je za nepriviligirane klase (za djecu i za odrasle) hodanje u prošlosti zbog novčane oskudice nerijetko jedini dostupan način kretanja od mjesta do mjesta, srednji i bogatiji društveni slojevi hodaju iznimno i rijetko, i tek će u drugoj polovici 19. stoljeća građanstvo prepoznati hodanje i šetnju kao oblik rekreacije, pa i užitka.²

U okviru teme o odnosu djeteta i prostora hodanje vidimo kao jednu od središnjih značenjskih struktura kojima se taj odnos konceptualizira. Joseph Amato u studiji o hodanju u prošlosti upravo hodanje vidi kao primarni medij dječjeg usredištenja, čak i identiteta: *Going on foot provides the child with his or her first contacts with the earth. It gives the child elemental senses of up and down, straight and curved, short and long, fast and slow, standing and falling, hard and soft. At the same time, parents watch their children's first steps to discover whom they have brought into the world. They read the child's walk to discern health, grace, athleticism, character, and attitude. (...) Going on foot returns us, at least those of us who did significant walking as children, to our first self.* (Amato, 2004: 275, 277)

Ipak, u historiografiji djetinjstva hodanje kao tema ili motiv nije zasebno zastuplje-

² Prema povjesničarki hodanja Rebeci Solnit, promjena u odnosu europskih privilegiranih klasa prema hodanju zbiva se u kasnom 18. stoljeću s nastupom engleskih romantičara i njihova romantiziranja prirode, no u hrvatskim je okvirima taj obrat nastupio tek u 19. stoljeću.

no. Dostupne studije o hodanju u prošlosti, mahom nastale u anglofonom kontekstu,³ ne obraćaju pozornost na dijete i njegovo iskustvo hodanja, a studije o povijesti djetinjstva i mladosti ne prepoznaju historiografsku potentnost teme hodanja. Ipak, djeca su u prošlosti hodala, i to često i dugotrajno; u nastavku će se pokušati ocrtati obrisi uvoda u zamišljenu povijest dječjeg hodanja (djelomično i iz hrvatske perspektive), s naglaskom na onim povijesnim razdobljima i hodačkim artikulacijama koje se mogu više-manje referirano locirati u primarnoj ili sekundarnoj literaturi.

***

Za razliku od hodanja odraslih u prošlosti, jedan je od najprisutnijih imagama povezanih s dječjim povijesnim hodanjem pseudoanegdota ili pseudopredaja o načinu na koji su prethodne generacije hodale do škole. Ovaj je imagem najpregnantnije sadržan u formi internetskog mema⁴ s vizualnim prikazom zabačenog, teško prohodnog ili izrazito dugačkog puta i komentarom koji sugerira da je riječ o putu kojim su roditelji ili djedovi i bake svakodnevno pješaćili da bi došli do škole.⁵ Kako tumači Sara Cannizzaro (2016), internetski je mem razmjerno kompleksna struktura čija se definicija kreće između singularnosti pojedinog mem-proizvoda i složenijeg sustava značenja koji ga čine kulturnim fenomenom; razumijevanje mema uključuje promišljanje o njegovim formalnim elementima (izgled odnosno vizualna prezentacija), potom o sadržaju/semantici te naposljetku o kontekstu unutar kojeg se značenje artikulira (Cannizzaro, 2016: 567), pri čemu je mem znak koji se prema stvarnosti koju reprezentira odnosi indeksikalno. U tom odnosu treba razumijevati i spomenuti mem o dječjem hodanju u prošlosti, koji uspostavlja više razina indeksikalnosti, no koji je

³ Knjiga *Wanderlust: a history of walking* američke kulturne povjesničarke Rebecce Solnit objavljena je 2000. godine, a nakon nje još je nekoliko autora napisalo studije o povijesti hodanja: knjiga Josepha A. Amatoa *On Foot: A history of walking*, objavljena 2004., od svih je dostupnih povijesti hodanja najdiscipliniranija u metodološkom smislu te najbliža historiografskom pristupu. Kerry Segrave piše o povijesti hodanja u Americi u 20. stoljeću u popularno-znanstvenoj studiji *America on Foot: Walking and Pedestrianism in 20th Century*, objavljenoj 2006. Dvije godine nakon njega studiju o povijesti hodanja objavljuje Geoff Nicholson (*The lost Art of Walking: The History, Science and Literature on Pedestrianism*, 2008.). Prve njemačke (Johann-Günther König, *Zu Fuß: Eine Geschichte des Gehens*, 2014.) i francuske (Antoine de Baecque, *Une histoire de la marche*, 2016.) povijesti hodanja izlaze nakon 2010. godine, a od sredine tog desetljeća pojavljuju se i prve specijalizirane povijesti, npr. ženskog hodanja ili ritualnog hodanja i dr.

⁴ Prema terminološkoj bazi hrvatskoga strukovnog nazivlja (Struna, <http://struna.ihjj.hr/page/o-struni/#struna>), mem je 'osnovna jedinica kulture koja se ne prenosi genima', odnosno 'sociokulturna inačica gena'. Kako se navodi u definiciji, „Postoje suprotstavljena mišljenja što čini mem: konkretna praksa, ponašanja ili artefakti koji se repliciraju ili apstraktne ideje i simboličke reprezentacije koje se prenose kulturnom transmisijom i rezultiraju ponašanjima i produktima.“ (ibid.)

⁵ Staviti mem.

za temu zanimljiviji na ideološkoj nego na semiotičkoj razini. U ideološkom smislu ovaj mem artikulira značenja povezana s poviješću djetinjstva, i to ponajprije imagem o dječjoj izdržljivosti, a potom predodžbu o volji za obrazovanjem i žudnji za znanjem koja je istovremeno i ideologem u kojem se odražava kulturna fascinacija djetetom kao figurom budućnosti i napretka koji će doći s pomoću obrazovanja. Sociolog Chris Jenks, evocirajući romantičarski ideološki imaginarij i utjecaj Jean-Jacquesa Rousseaua na oblikovanje romantičarske predodžbe o nevinom i plemenitom djetetu, ovu je metaforu apostrofirao kao „apolonsko“ dijete (Jenks, 1996: 73) pozivajući se na ničeanski dualizam dionizijskoga i apolonskoga kao trajnu dijalektičku dinamiku zapadnjačke kulture. Napredak (koji stiže putem obrazovanja) uključuje promjene na bolje, pa i konkretne, socijalne i političke promjene, kao i promjene društvenih politika; stoga je obrazovanje inherentno dobro, a mali roditelji i djedovi i bake koji nepreglednim kilometrima hodaju do škole tu priču vide kao pozitivnu *per se*, te pomoću nje pokazuju vlastiti samoprijegor i pozitivno vrednuju fizičke napore koje je potrebno prevladati kako bi se postigao neki uspjeh. S druge strane, hodanje djeteta do škole reflektira i povijest obrazovanja odnosno činjenicu da se mreža škola u većem dijelu europskog teritorija sporo širi i da djeca u svim krajevima i svim periodima prije 20. stoljeća nerijetko moraju prevaljivati ozbiljnije udaljenosti do škole⁶.

Hodanje do škole jedna je od dječjih praksi koja je izrazito prostorno obuhvatna. Djeca su hodala do škole, sama ili u skupinama, rado ili mučno, tijekom gotovo cijele moderne povijesti, a osobito u 19. i 20. stoljeću, kada su se u zapadnjačkim društvima ustabilili i strukturirali osnovni obrazovni sustavi. Američka povjesničarka Kriste Lindenmeyer navodi primjer Lusette Smith, djevojke koja je teškom mukom završila srednju školu tijekom američke Velike depresije u 30-im godinama 20. stoljeća. Lusette je jedna od nebrojenih učenica i učenika koji su dugotrajno hodali do škole ne svojim izborom, nego iz nužde: *With no money for bus fare, Lusette walked six miles on school days. 'The walking wouldn't have been so bad if I hadn't been afraid each day that my ragged shoes would fall apart before I could possibly get to school.'* Smith recalled, *'walking in the early morning can make you awfully weary when you haven't had any breakfast and not much supper the night before.'* (Lindenmeyer, 2013: 441)

Joseph Amato spominje (nereferirani) podatak o djeci koja su u drugoj polovici 20. stoljeća u Sjedinjenim Američkim Državama put do škole prolazila pješice;

⁶ Dječja književnost u periodu 19. i ranog 20. stoljeća nerijetko se koristi upravo hodanjem do škole kao funkcionalnim narativnim motivom, kao primjer navodim signifikantan citat iz Grimmove *Crvenkapice* u prijevodu Bojane Zeljko – Lipovšak; kada vuk nastoji nagovoriti Crvenkapicu da krene prema baki duljim putem, on se koristi upravo motivom hodanja do škole: „Crvenkapice, pogledaj samo to divno cvijeće koje raste svuda uokolo! Zašto se ne ogledaš? Hodaš zamišljeno kao da ideš u školu, a u šumi je tako veselo.“ (Grimm, 1998: 8)

kako navodi Amato, od 50-ih do 80-ih godina 20. stoljeća više od 70 % djece svakodnevnim je putem do škole hodalo, no od 80-ih godina 20. stoljeća do početka 21. stoljeća taj broj djece snažno opada i u vrijeme pisanja studije kretao se oko 10 % (Amato, 2004: 249), što je više-manje podudarno s brojevima koje navodi studija Tracy McMillan et al. (2006). I dok se ove brojke nesumnjivo primarno odnose na postupno opadanje praksi pješaćenja zbog promjene društvenih okolnosti u suvremenom američkom društvu koje svoje prostorno organiziranje temelji na *nemjestima*, suspendirajući mobilno iskustvo urbanosti u korist automobilizirane suburbije, u drugom se redu ti brojevi mogu čitati i u kontekstu promjena emocionalnih habitusa s obzirom na predodžbe o dječjoj nezaštićenosti i vulnerabilnosti na ulici; Beth Bailey (2013), primjerice, povezuje opadanje broja djece koja se samostalno kreću ulicama i hodaju do škole s roditeljskim strahom za dječju sigurnost: *A 2004 survey in Britain found that ten- and eleven-year-old children rarely ventured outside, whether to play or even walk to school because both they and their parents feared that they would be kidnapped by a stranger or sexually abused by a pedophile. Adults' fears about sexual predators has fundamentally altered the experience of childhood, restricting children's freedom of movement.* (Bailey, 2013: 205) Ovu tezu neizravno potvrđuje i istraživanje Tracy McMillan et al. o uzrocima za opadanje broja djece koja pješāče do škole, u kojem autori/ce istražuju u kojoj mjeri rodne razlike, između ostaloga, utječu na odluku o načinu transporta, zaključujući da dječji spol utječe na roditeljske transportne strategije, ali i da roditeljska (ne) aktivnost također ima važnu ulogu u dječjem hodanju.

Hodanje do škole svakako je među najčešće referiranim i najizrazitijim manifestacijama dječjeg hodanja u prošlosti i time predstavlja prvo mjesto razlike u odnosu na povijest hodanja odraslih. Ono, međutim, nikako nije i jedina povijesna artikulacija dječjeg kretanja pješice, tim više što u predmodernim i ranomodernim epohama većina djece prima vrlo oskudno ili nikakvo opće obrazovanje (usp. Heywood, 2005), odnosno obrazovanje se tijekom predmodernog i ranog modernog doba mahom odnosi na šegrtovanje i naukovanje (usp., primjerice, Leland, 2002, Ladić, 2011).

Potražimo li hodanje kao motiv ili kao temu u historiografiji djetinjstva, češće ga nalazimo u povijesnim istraživanjima djetinjstva 19. i 20. stoljeća. Međutim, najistaknutije obilježje ovog motiva u povijesnom pogledu nije njegova pridržanost modernom dobu, nego upadljiva različitost povijesnih iskustava, uključujući, dakako, i hodačke prakse, između djece koja odrastaju u gradu i one koja odrastaju na selu. Colin Heywood u svojoj utjecajnoj *History of Childhood* ('2001, ovdje cit. prema 2005) djetinjstva u prošlosti promatra iz anglocentrične i zapadnocentrične perspektive, prepoznajući uobičajene obrasce odrastanja i ponašanja u zapadnoj Europi i Sjevernoj Americi tijekom predmoderne, ranomoderne i moderne povijesti. U tako ocrtanoj povijesti djetinjstva

izdvajaju se neke prakse hodanja koje su ipak zajedničke gotovo cijelom europskom prostoru u predmodernom i modernom dobu, ponajprije dugotrajno dječje hodanje u potrazi za poslom, kao i dugotrajno hodanje u okviru posla, primjerice kod zaposlenja u poljoprivredi (Heywood, 2005: 141). Heywood vidi 19. stoljeće kao period intenzivnije dječje mobilnosti u tom smislu, premda su se djeca zatjecala na duljim putovima u potrazi za kakvim-takvim boljitkom i u ranijim (usp., primjerice, Leland, 2002), ali i u kasnijim razdobljima. Kako navodi Lindenmeyer, *By the early 1930s, an estimated 250,000 young transients hitchhiked, walked, and hopped freight trains across the United States.* (Lindenmeyer, 2013: 441). Dugotrajno i iscrpljujuće hodanje, međutim, češće će iskusi-ti seoska djeca ili djeca koja iz ruralnog okružja nastoje prijeći u urbano.

O ruralnim djetinjstvima i odrastanju u tradicijskoj zajednici u hrvatskoj historiografiji i etnografiji pišu Suzana Leček – koja se u opsežnoj studiji bavi odrastanjem u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u ranom 20. stoljeću – i Vedrana Spajić-Vrkaš u duljoj studiji o djetinjstvu u 20. stoljeću u Tučepima. Obje autorice naglasak stavljaju na početak 20. stoljeća, no prakse koje prikazuju i opisuju sežu i dalje u prošlost, a slično je i s vremenskim periodom koji u članku o odrastanju u 20. stoljeću u Žejani na Ćićariji obuhvaća Filip Škiljan. Izrazito je zanimljivo uočiti da se dječje prakse hodanja podudaraju u svim proučavanim tradicijskim zajednicama odnosno da djeca na vrlo sličan način svoje obaveze obavljaju hodanjem neovisno o različitim prostorima kojima se autori/ce bave. Suzana Leček bilježi da su djevojčice već i prije polaska u školu nerijetko hodajući duljim putovima nosile mlijeko ili druge proizvode iz sela u grad na prodaju (Leček, 1997: 357) ili pak rublje iz grada u selo na pranje (ibid.), hodajući nosile vodu za obiteljske potrebe u dobi od 10 do 12 godina (ibid.: 217) te nosile hranu radnicima na polju (ibid.: 218). Istu praksu navodi i Filip Škiljan, koji spominje kako dijete već od rane dobi (5-6 godina) u ruralnim poljodjelskim zajednicama nosi ručak težacima na polju (Škiljan, 2014: 154). Dulje hodanje djevojčica iz Tučepa do Makarske s priličnim teretom na leđima spominje i Spajić-Vrkaš: „Sve djevojčice morale su rano naučiti nositi teret na leđima bilo da se radilo o *torbi* ili o *brimenu* što se *s užen uprtilo na kosti*. U trgovačkim obiteljima koje su prodavale meso u Makarskoj djevojčice su pomagale očevima da izbjegnju *kontraban*. Pred ulazom u grad uprtile bi torbu s janjetom na leđa i nosile je dijelom puta koji su nadzirali gradski redarstvenici. Jedna kazivačica se prisjeća da je, *koracajući do Makarske po žajivoj cesti s punon torbom na leđima i kliko puta stukla noge po mrklomu mraku i jope morala mučat da se ćaća ne najuti*.“ (Spajić-Vrkaš, 1996: 98–99). Dječji poslovi koji se obavljaju hodanjem uključuju još i nošenje drva iz šume (Leček, 1997: 192, 218), kao i skupljanje *brabojaka*, odnosno životinjskog izmeta koji se u Tučepima upotrebljavao kao gnojivo u poljodjelstvu, a koje su skupljale djevojčice i dječaci već od četiri-pet godina (Spajić-Vrkaš, 1996: 99), te skupljanje drače za prehranu svinja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (Leček, 1997: 356). Vođenje stoke i ovaca na ispašu također može uključivati

dulje hodanje, što su u Tučepima radile djevojčice (Spajić-Vrkaš, 1996: 97), u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i djevojčice i dječaci (usp. Leček, 1997: 192, 358), jednako kao i na Ćićariji (Škiljan, 2014: 154). Leček navodi i niz primjera dječjega samostalnog hodanja sa sela do većih gradova u potrazi za sezonskim poslovima već od 15. godine života (Leček, 1997: 223, 231), pa čak i dječji bijeg s namjerom stupanja u zanat usprkos volji glave obitelji, najčešće oca (ibid.: 228). U tom je slučaju posve jasno da se dječak-bjegunac ne može koristiti nijednim prijevoznim sredstvom, nego da svoj pothvat mora poduzeti pješice jer mu je jedino hodanje na raspolaganju s obzirom na prekršaj poslušnosti prema glavi obitelji. Ukratko, seoska djetinjstva nerijetko su obilježena hodanjem, bilo kraćim i jednoličnim, bilo duljim i iscrpljujućim, ovisno o dužnostima i zadacima koje obitelj pred djecu postavlja. Djeca pokatkad, međutim, svojevolumno poduzimaju i druge hodačke pothvate – poput, primjerice, trojice dječaka iz Čučerja koji su od Badnjaka 1928. do Sveta tri kralja 1929., odjeveni u tradicionalne seoske narodne nošnje, obilazili kavane po Zagrebu i pjevali tradicionalne božićne i nacionalne pjesme te time ne samo pridonosili kućnom budžetu nego su uspjeli zaraditi i za vlastite manje potrebe: „Sjećao se da su gosti u hotelu ‘Esplanade’ naručili da im otpjevaju ‘Jelačić bana’, a plaćali su im novčanicama i po 100 dinara!“ (Leček, 1997: 371).

Osim hodanja koje je povezano s dječjim dužnostima i poslovima, seoska su djeca sudjelovala i u organiziranim hodačkim događanjima, mahom ritualnog i religijskog karaktera. Kako u izvještaju o slavonskim seoskim običajima u ranom 19. stoljeću bilježi Luka Ilić Oriovčanin, u Spasovskim svetkovinama u slavonskim selima djeca imaju glavnu ulogu u ritualnim ophodnjama seoskim prostorima (Ilić Oriovčanin, 1846: 136–138). Djeca u seoskoj zajednici hodaju selom i za poklada, premda njihovo sudjelovanje, kako razabirem iz zapisa Ilića Oriovčanina, nije svuda dio organizirane fašničke povorke (ibid.: 115–116). Slavonska mladež organizira povorku i ophodnju „kraljica“ i povodom Duhova (ibid.: 145).

Gradsko djetinjstvo u prošlosti, međutim, za razliku od seoskoga i tradicijskoga, obilježeno je dodatnim segmentiranjem u obliku klasne stratifikacije. I dok Suzana Leček, primjerice, spominje više primjera u kojima njezine kazivačice i kazivači svjedoče o zajedničkom odrastanju i igranju djece iz obitelji različitih ekonomskih statusa, gradsko se djetinjstvo u prošlosti strukturira ponajviše u kontekstu društvene klase. O povijesnim gradskim djetinjstvima nalazimo razmjerno brojne izvore, iz kojih ću pokušati mapirati povijesne prakse dječjeg hodanja gradom.

Barbara A. Hanawalt, pišući o djetinjstvu u srednjovjekovnom Londonu (1993), izdvaja dječje hodanje gradom primarno u kontekstu zapošljavanja, a tek u drugom redu u kontekstu obrazovanja. Djeca o kojoj Hanawalt piše odrastaju praktički na ulici u slamovima, te nerijetko lutaju gradom bez cilja, hodaju duljim rutama u potrazi za skloništem, zaposlenjem ili šegrtskim mjestom kod obrtnika i u bitno manjoj mjeri hodaju

do škole. S obzirom na Hanawaltin fokus na djecu nepriviligiranih društvenih klasa, u njezinoj su studiji češći primjeri dječjeg hodanja gradom pri obavljanju poslova, primjerice prodaje voća: *William Routh, a fruiterer, said that he was walking along the street with a basket of fruit when he was called into the house of John Downing outside Cripplegate. He went in at the residents' request, but they wanted to pay him 1 d. less than he could afford to accept for his fruit. When he tried to leave the house, they dumped out his fruit and kept his basket and cloak, thus inhibiting his chances of earning a living.* (Hanawalt, 1993: 38) Kako se vidi iz citiranog odlomka, dječje hodanje u srednjovjekovnom Londonu nije bezopasno, što potvrđuje i nekoliko autoričnih primjera u kojima su djeca, hodajući gradom, suočena s različitim opasnostima, pa i smrću. Djeca su pogibala, primjerice, idući po vodu, ali i hodajući gradom po drugom poslu, poput nesretnoga šestogodišnjeg Thomasa koji je (u 14. stoljeću) slučajno pao u kipuću vodu tijekom šetnje (ibid.: 74). Život je (također u 14. stoljeću) na ulici izgubila i jedanaestogodišnja Juliana, premda na ulicu nije ni izašla: *Eleven-year-old Juliana, daughter of John Turgeys, was so desirous of seeing what was going on in the High Street that she stood in an open window in a solar and fell out trying to get a better view.* (ibid.: 75).

S druge strane, za djecu iz privilegiranih klasa, koja se na ulici nalaze mahom uz neku figuru zaštite ili pratnje (primjerice, guvernantu ili obiteljsku sluškinju), od srednjeg vijeka do 20. stoljeća hodanje, kao i druge dnevne aktivnosti, pod posebnom su regulacijom. Već od 14. stoljeća nalazimo odgojnu i moralno-didaktičnu poeziju pisanu za djecu i njihove odgajачe (Harris, 1993), u kojima se regulira dječja svakodnevnica, pa tako i hodanje, u prirodi i po ulicama. *Symon's Lesson of Wisdom for All Manner of Children*, jedna od moralističko-odgojnih poema iz kasnog 15. ili ranog 16. stoljeća, ne samo da upozorava *young boys to keep their heads up, doff their caps to their betters, and greet people courteously* (prema Hanawalt, 1993: 74), nego i navodi cijeli niz primjera lošeg ponašanja koje dječaci mogu pokazati na cesti: *Boys were likely to throw sticks and stones at dogs, horses, and hogs and to imitate the behavior of women and men behind their backs. They were warned not to fight, swear, get their clothing dirty, or lose their books, caps, and gloves.* (ibid.) S druge strane, upute za djevojčice, mahom sadržane u četrnaestostoljetnome domaćinskom priručniku *The Good Wife*, posve su suprotne; dok su dječaci bili instruirani da na ulici pristojno pozdravljaju i prolaznike ljubazno gledaju u oči, djevojčice su, pak, trebale držati glavu pognutom i ne dizati pogled (prema ibid.: 75), odnosno za njih je bilo bolje da uopće ne izlaze na ulicu (ibid.).⁷

Usprkos savjetima, djeca u srednjovjekovnom gradu izlaze na ulicu, na njoj provode vrijeme te koriste priliku za igru: *Children (as they have done until recent years)*

⁷ Ovdje je zanimljivo primijetiti da se sličan savjet za djevojčice i djevojke zadržao u optjecaju sve do kraja 19. stoljeća, o čemu usp. Zima, 2021.

played out their childhood on their feet. Tag, walking on stilts, hide-and-peek, follow-the-leader, and 'blind man's bluff,' which medieval children knew as hoodman blind, formed—as we catch a glimpse in Brueghel's painting Children's Games—an abiding part of the repertoire of their play. (Amato, 2004: 44). Historiografija srednjovjekovlja i ranog novovjekovlja sadrži i detaljniju potvrdu o dječjim igrama u gradu, od kojih se većina zbiva na ulici, a neke su prilično opasne i djecu nerijetko koštaju života (Hanawalt, 1993: 79) ili pak prijekora i srdžbe odraslih: kako u natuknici o *balunu* u renesansnom Dubrovniku piše Milovan Tatarin, dubrovačka su djeca u 16. stoljeću (a vjerojatno i prije) igrala neku vrstu protonogometa na ulici, što je toliko uzrujalo nepoznatog autora da je na zid crkve sv. Roka uklesao grafit na latinskome „*Pax vobis. Memento mori qvi ludetis pilla. 1597.* (Mir vama! Sjetite se da ćete umrijeti vi koji se igrate loptom)“ (Tatarin, 2009: 50–51).

S hodanjem je povezana i jedna od zanimljivijih dječjih praksi europskog srednjovjekovlja: ritual tzv. dječaka-biskupa koji se slavio u prosincu, a uključivao je svojevrsnu parodiju biskupske povorke u kojoj su dječaci odjeveni kao biskup i njegova pratnja u ophodnji hodali kroz grad i „blagoslivljali“ župljane (Hanawalt, 1993: 79–80). Premda Hanawalt ovaj hodački ritual locira u London, drugi izvori potvrđuju da je običaj bio prisutan i u Njemačkoj i Španjolskoj tijekom srednjeg vijeka, a ponegdje se zadržao i do 17. stoljeća⁸. Hrvatska historiografija ne bilježi ništa slično. Dapače, premda se povodom Tijelova već u srednjem vijeku u urbanim prostorima ustalila ritualna procesija u kojoj tijekom 19. stoljeća, kako je potvrđeno, sudjeluju djevojčice⁹ (v. Zima, 2021), izvještaj Zdenke Janeković-Römer o kasnosrednjovjekovnim i ranonovovjekovnim ritualima u Dubrovniku pokazuje da se u to vrijeme djeca ne uključuju u rituale ophodnje (Janeković-Römer, 1996). Povorka djevojčica najvažniji je ritualni aspekt tijelovske procesije u 19. i 20. stoljeću, no iz dostupne literature nije jasno kada se događa pomak od odraslih do dječjih sudionika u procesiji.

Janeković-Römer sporadično se bavila djetinjstvom u srednjem vijeku; u studiji

⁸ <https://www.britannica.com/topic/boy-bishop>

⁹ Kao ilustraciju navodim citat iz Matoševih *Dojmova s Pariške izložbe* (1900) u kojem Matoš u nostalgичnom registru evocira uspomene na djevojčice u zagrebačkoj tijelovskoj procesiji: „Najsilnije me se u posljednje doba dojmila – ne izložba nego svečanost u notredamskoj katedrali na tijelovsku nedjelju. Stigavši u sumorni hram, pade mi na dušu zvuk orgulja kao zlatni grom glasa Gospodnjeg, a psalmi mladih đaka i svječnošća drhtahu kroz suri i zaneseni polumrak kao lepet kerubinskih kreljuti. Dođu i djevojčice u pahuljastim, paučinastim koprenama i bijelim haljinicama. Poniknule tihim, toplim očima, pjesan i blizina svjetotajstva prosula im na raspletenu, cvijećem ovjenčanu kosu i na čisto čelo neki dašak nebeski kao paspalj svježe nevinosti, a preko ljljanskih, tananih ručica kane s blijede svijeće na hladni crkveni kamen po koja blijeda i vrela suzica. I pod lijevim mi rebrom odjedared zapjevaju zagrebačke orgulje i zagrebačka zvona, zamirihu snježni ljljani i zrele ruže našeg Brašančeva i kod grobnice kardinala Noaillesa stadoh kroz zube pratiti drevne latinske uzdahe koje sipahu grlati kanonici i skromni bogoslovci kao latice crnih ruža na svjetlu himnu orgulja.“ (Matoš, 2003: 177–178)

Rod i grad: dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća (1994), međutim, veću pozornost pridaje razdoblju adolescencije te posebno predbračnim i bračnim politikama, a u kontekstu povijesti svakodnevice djetinjstva najzanimljiviji je rad o četrnaestostoljetnome bogatom zadarskom sukнару Mihovilu Petrovu i njegovoj obiteljskoj svakodnevicu (Janeković-Römer, 2013), u kojem se navodi inventar suknarove imovine popisana 1385. godine, koji sadrži i popis dječje odjeće. Prema tom popisu, djeca bogatijega građanskog sloja u srednjem vijeku bila su vrlo raskošno odjevena, pri čemu je popisana odjeća uključivala lanene i pamučne kape za svaki dan, ali i raskošnije brokatne i svilene svečane kape, potom donje i gornje haljine, tunike i košulje, od kojih je dio odjevnih predmeta bio od brokata i svile. „Ogrtali su se prslucima, ogrtačima, plaštovima, kožusima i krznom – tih odjevnih predmeta bilo je ukupno trideset sedam na četvero djece. Spominje se i dvadesetak pari dječjih cipela te djevojačke cokule. Među dječjom opremom vrijedi spomenuti podbradnike kojima se štitila odjeća za vrijeme hranjenja. Mališani su imali i nakit – spominju se dva srebrna mjesecića, križić s raspećem i nakit od koralja i srebra.“ (Janeković-Römer, 2013: 15) Osim dječje odjeće, iz inventara je moguće rekonstruirati i da su djeca imala vlastite krevete, da su kao bebe spavala u zipkama kojih je u kući bilo nekoliko, te da je obitelj kao kućne ljubimce držala ptice pjevice. Ipak, o dječjem se hodanju ne doznaje mnogo, osim eventualno znakovitog podatka o broju obuće odnosno zasebnoj obući za djevojke.

Opasnosti za djecu na ulici, kojih je, kako prikazuje Hanawalt, u srednjem vijeku bilo mnogo, ne prestaju s izlaskom iz srednjeg vijeka; dapače, širenjem gradova i rastom gradske populacije množe se i pogibelji za dijete na cesti. Dječji nevoljni i neželjeni život na ulici i posljedično hodanje, lutanje i „krstarenje“ gradskim ulicama opstalo je od srednjeg vijeka sve do modernog vremena, kako se čini iz (sporadičnih) historiografskih uvida u prostorno i vremenski udaljene povijesne artikulacije djetinjstva. Rast gradova u kasnom 18. i osobito 19. stoljeću, tumači Amato, „proizvodi“ novi tip hodača: *Cities fostered new breeds of walkers. The disciplined pedestrian, the speeding commuter, the idling window shopper, the elusive flâneur, and the organized marching groups were foremost among them. Nineteenth-century London and Paris perhaps best reveal, of all Western cities, the metamorphosis of the urban walking environment and the genesis of the gallery of contemporary urban walkers.* (Amato, 2004: 153) Dijete nije nimalo zanemariv dio te galerije: kako navodi Timothy J. Gilfoyle u članku o američkim urbanim dječjim skitnicama i prijestupnicima u 19. stoljeću, brojna su napuštena djeca veći dio života, ako ne i cijeli život, provela na gradskim ulicama: *In 1851, the New York City attorney George Templeton Strong deplored ‘the hordes of ... children who live in the streets and by them.’ In cities across the United States, unsupervised children – some as young as six years of age – labored at casual, unskilled ‘street-jobs’ – blackening boots, selling flowers, sweeping*

side-walks, hauling goods, scavenging, or hawking newspapers. By the end of the century, at least 6,000 youths worked as newsboys in Chicago. Street children labored, lived, slept, and ate in streets, alleyways, and hallways. (Gilfoyle, 2013: 400) U hrvatskim je gradovima u istom periodu situacija slična, premda su brojevi sigurno manje dramatični: kako navodi Štefka Batinić u sjajnoj studiji o siročadi na prijelomu 19. i 20. stoljeća (2013), djeca u tom periodu nerijetko bivaju ostavljena na ulici, zatečena u prošnjji, skitnji, prodaji ili bijegu od kuće. Godine 1911. Stjepan Širola svjedoči o vrlo sličnoj situaciji kakvu navodi Gilfoyle: „Tko je samo malo razgledao ulice većih gradova, a dovoljno mu je to i ulicama našega bijeloga Zagreba, opazio je svu silu djece, često odrpane, gole i bose, koja se skiću i šalabajzaju gradom bez cilja i svrhe. To su malene skitalice za koje je ulica – škola svih onih zala, što će ih kasnije – kad odrastu – dovesti u sukob s postojećim društvenim ustanovama, sa zakonom, a napokon u tamnicu. To su nesretna zapuštena djeca, uličari, najveća i najljuća rana naših gradova.“ (Širola prema Batinić, 2013: 28).

Dijete i grad imaju kompleksnu, premda tek neizravno artikuliranu zajedničku povijest, koja nije obilježena samo patološkim pojavama poput dječjeg beskućništva, skitnje, prosjačenja ili kriminala. Amato tu vezu apostrofira ljupkom skicom o posebnom načinu dječjeg „posvajanja“ gradskog prostora: *Old and young did not move the same. Children played, chased and darted, lolled and went arm and arm, and moved at slowing speeds as they put themselves on display and flirted.* (Amato, 2004: 164) Bliskost djeteta i grada prepoznavamo u crtici koju u svojim sjećanjima bilježi Imbro Ignjatijević pl. Tkalac; pišući o svojim predcima, Tkalac navodi anegdotu o svojoj tetki koja je u dobi od 5-6 godina (što se zbiva u razdoblju prije 1806. godine, kako se razabire iz njegova pripovijedanja), hodajući sama gradom prenosila velike svote novaca u poslovnim transakcijama svojeg oca: „Jednostavnost tadašnjih trgovačkih formi možemo predočiti kad ispričamo kako je Štefan Mihajlović, koji je s mojim djedom po majci, Mihajlom Jankovićem-Stipićem, održavao dugogodišnju živu poslovnu vezu, ovome običavao po svojoj, pet do šest godina staroj kćerkici slati stotine tisuća forinti u tadašnjem papirnatom novcu. Dijete su poslali Štefanu Mihajloviću. On je svežnjeve banknota zamotao u maramu koju je dijete nosilo oko vrata, maramu svezao djetetu oko tijela i rekao joj neka ide kući. Kad bi djevojčica došla kući, njezin bi otac bez riječi odveo maramu, izvadio svežnjeve banknota i metnuo ih u blagajnu.“ (Tkalac, 2002: 25)

Posljednja desetljeća 19. stoljeća period su uspona građanske klase i oblikovanja građanske kulture. Kako navodi Iskra Iveljić u studiji o zagrebačkome svakodnevnom i privrednom životu na prijelomu 19. i 20. stoljeća (2007), posljednja desetljeća 19. stoljeća obilježena su artikulacijama specifičnih praksi svakodnevice građanske klase koje unekoliko oponašaju plemićki način života, ali u velikoj mjeri proizvode i vlastite vrijednosne kodove. U okviru tih procesa izrazito je važan odnos građanske obitelji prema

vlastitom potomstvu, što postupno dovodi, kako zaključuje Iveljić, do artikuliranja djetinjstva i mladenaštva kao zasebnih, samosvojnih društvenih činjenica. Jedan je od najizrazitijih regulacijskih elemenata građanske i kulturne reprodukcije, kako napominje Iveljić, razmjerno strog nadzor kretanja i ponašanja djece i mladih, osobito djevojčica i djevojaka. Građansko dijete nikamo se ne kreće samo, a hodanje postaje, nakon sredine 19. stoljeća, a osobito prema njegovu kraju, u građanskoj obitelji aktivnost rekreacije i dokolice. Djeca i mladi izlaze na šetnje gradskim promenadama s odraslom pratnjom, katkad i u grupama, te provode vrijeme hodajući uobičajenim šetalačkim rutama. Vrlo zanimljiv izvještaj o zagrebačkoj građanskoj šetnji nalazimo u memoarima Vilme Vukelić o odrastanju u Osijeku u zadnjim desetljećima 19. stoljeća. Vukelić, rođena Miskolczy, odrasta u situiranoj osječkoj građanskoj trgovačkoj obitelji i u Osijeku od rane dječje dobi odlazi na dulje šetnje po korzu i drugim uređenim šetačkim prostorima (o tome v. Zima, 2021). Tijekom boravka u Zagrebu kod rodbine mlada Vilma sa svojim domaćinima također izlazi u popodnevne šetnje Zrinjevcem na kojem se postupno formira velika šetalačka gomila: „Dobar dio društvenog života Zagreba odigravao se u ono doba na Zrinjercu i oko njega, gdje je o podnevnim i kasnim poslijepodnevnim satima naprosto vrvjelo od ljudi. Ta je rijeka svoje ishodište imala na uglu Frankopanske kod novoootvorene kafane ‘Bauer’ (poslije ‘Croatia’) u kojoj se okupljala naglo izrastajuća umjetnička boema. Rijeka je dalje tekla poslovnom četvrti Ilice sve do Jelačićeva trga, čiju su južnu stranu ispunjavale popularna ‘Velika’ i bučna ‘Narodna kavana’, koje su istodobno predstavljale neku vrstu burze u kojoj su strani agenti sklapali poslove s domaćim senzalima. Dalje se išlo ulicom Marije Valerije (današnjom Praškom) dolje do Zrinjevca, gdje se formirao pravi korzo. Brbljajući i smijući se gibala se ljudska bujica gore-dolje: svi koji su željeli vidjeti i biti viđeni – studenti, časnici, šetači i mlade djevojke među blijedozelenim vitkim platanama drvoreda, na njegovanim travnjacima i pored poput tepiha šarenih cvjetnih lijeha, pred budnim okom predstavnika starijega naraštaja, koji su sjedili na klupama ili su zauzeli pozicije u mondenoj kavani ‘Zagreb’, gdje su žličicama grabili sladoled ili srkali svoju *moku*. U paviljonu je vojna kapela svirala opepretne potpurije ili Zichrerove marševe, a u kavani ‘Zagreb’ ciganski je orkestar intonirao čeznutljive mađarske napjeve.“ (Vukelić, 1994: 218, kurziv V. V.)

U toj se gomili šetača nalaze i djeca, djevojčice i dječaci odjeveni poput malenih odraslih, što posebno pogađa djevojčice i na što se posebno obaraju pedagoški autoriteti. Nepoznata Emy u *Narodnim novinama* 1891. osobito osuđuje utezanje djevojčica u tjesne korzete i paradiranje gradskim promenadama: „Srce me boli, kada vidjam bliede male djevojčice, s boležljivim neveselim izrazom u licu, gdje se šeću u tiesnoj, elegantnoj odjeći sa majkom ili gouvènantom po prašnih ulicah gradskih; mjesto da u lahkoj prostranoj, jednostavnoj odjeći skaču i trče po miloj volji u prostoju božjoj naravi, u šumici ili u polju. Pokušajte malo pa ih izpustite, te male zarobljene ptičice

iz kaveza prašnoga, sparnoga grada u božju prostu narav, skinite im verige modernih, elegantnih haljinah i vidjet ćete, kako će se bliedo lišće zacrljeniti, kako će tužne oči zasvietliti, kako će se ona nujnost i tromost promieniti u živahnost i okretnost, kako će se slabašno diete početi tjelesno i duševno bujno razvijati. A nesamo da se diete iz toga uzroka nemože tjelesno razvijati, što osobito škodi djevojci, budućoj majci, nego se tim djevojčice već za rana nauče na luksus, koj je nesreća naše dobe.“ (Emy, „O djevojačkom uzgoju“ *Narodne novine*, 12. 9. 1891., 208, 3–4) Vrlo sličan i jednako nepovoljan dojam prenosi i Vilma Vukelić pišući o osječkim promenadnim šetnjama. Osječke djevojčice u posljednjim desetljećima 19. stoljeća majke odijevaju u neudobnu i ekstravagantnu odjeću za šetnju, a čak i desetogodišnje djevojčice nerijetko nose cipele s visokim potpeticama šecući po promenadi. Djeca gradom hodaju i u sklopu školskih odnosno internatskih aktivnosti, kako zaključujemo iz školske dokumentacije (primjerice, iz zapisnika Ženske učiteljske škole sestara milosrdnica u Zagrebu tijekom 19. stoljeća¹⁰), ali i iz primarnih izvora, poput dnevnika četrnaestogodišnjeg Mladena Lokara, dječaka iz Praputnjaka pored Rijeke, koji se tijekom 30-ih godina 20. stoljeća školuje u Zagrebu u II. klasičnoj gimnaziji, živi u Istarskom internatu i svoju svakodnevicu bilježi u dnevničkim zapisima. Dječaci-gimnazijalci, kako svjedoči Lokar, povremeno šecu gradom u organiziranim izlascima s internatskim odgojiteljskim figurama (Ledić, 2000) i te su šetnje prilike za dječje druženje, ali i pokušaje uspostave kontakata, pa i poznanstava i veza s djevojčicama iz ženskog internata.

Pa ipak, povijest dječjeg hodanja, usprkos strogom nadzoru, bilježi i povremene dječje subverzije. Vilma Vukelić u svojim memoarima svjedoči o pokojem uspješnom izmicanju nadzoru odraslih: nakon polaska u školu za djevojčičinu se sigurnost i doličnost brinu plaćene učiteljske i guvernantske figure, pri čemu je guvernanta zadužena da djevojčicu otprati do škole te da je po završetku nastave dočeka pred školom i doprati kući. Mala Vilma, međutim, već u predadolescentskom dobu nastoji (i povremeno uspijeva) izmaknuti guvernantinu nadzoru i hodati gradom samo u društvu vršnjakinja. Dok guvernantna čeka na prednjem ulazu u školu, mlada se Vilma iskrada na stražnji izlaz i zajedno s prijateljicama ili sama luta uz Dravu, što ubraja u najljepše i najintenzivnije djevojačke doživljaje: „Nizašto na svijetu ne bih propustila to zadovoljstvo vezano uz povratak iz škole, to svraćanje u romantični svijet šančeva i kazemata. Osjećala sam se ondje kao u začaranim vrtovima, nesputana i slobodna, a ponekad i kao junakinja dana zbog smjelih podviga koji su pobuđivali divljenje mojih kolegica. U okružju tvrđavskih bedema i rovova, već desetljećima nemilice prepuštenih propadanju, sve je bilo neobično i čudnovato, počevši od teškog zadaha na plijesni, koji se širio od starih zidina, i jednako starih legendi o njima, pa do divlje izbujala biljnog pokrova. (...) Popele smo se na

¹⁰ Arhivski fond HR-DAZG-217 Ženska učiteljska škola sestara milosrdnica.

nasip koji je vodio pored Drave i trapale uskom stazicom pored Regimentskog vrta sve do Gornjega grada. A onda je uslijedilo ono najljepše: nebo na zapadu u plamenu zalazećeg sunca, svjetlosni traci prelomljeni na površini vode, slap svjetlosti što prelijeva se preko oblaka i topola po rijeci. Bio je to prizor za koji ni danas u svom sjećanju ne nalazim odgovarajuće usporedbe. (...) S velikim zakašnjenjem konačno sam pristigla kući, razbarušena, oprave poderane i zgužvane, smočenih skutova i s gomilom 'korova' na čijem se korijenju još držala vlažna zemlja. Pljuštali su prijekori, zabrane i kaznene mjere. Život je ponovno bio stiješnjen uskim granicama, diktiran neizbježnim navikama, vezan uz svakodnevne dužnosti.“ (Vukelić, 1994: 113–115) Slične afektivne dojmove o samostalnom lutanju gradom ili u društvu vršnjaka bilježi i Zdenka Marković, koja se od 1894. školuje u zagrebačkom djevojačkom liceju i s prijateljicom Elzom Kučera uživa u nenadziranom hodanju zagrebačkim Gornjim gradom: „Meni se uvijek činilo da nam se život prepolako primiče pa sam htjela da ga sama potražim. S Elzom u društvu obilazila sam stare kuće u Gornjem gradu, osobito u Mletačkoj ulici, pa na Kamenitim vratima; zalazile smo u dvorišta i pod izgovorom da tražimo nekoga, kucale na vrata i zavirivale u sirotinjske sobe da vidimo kako je kod njih i kakvi ljudi tamo žive. Gdjekad smo otišle na šetnju u polja prema Savi, pa smo slušale zvonove iz daljine i lovile mirise rascvjetanih trešanja koje sam oduvijek silno voljela, i opet smo na tim ekskurzijama tražile zgodu da dođemo u vezu s ljudima, onim malima, većinom zaboravljenima, do kojih inače nismo mogle doći. Mene su u to doba osobito zanimali sitni građani, napose nažigači petrolejskih lampi po Gornjem gradu i Tuškancu, i inače svijet što stanuje u neuglednim kućama, zapuštenim kolibicama izvan grada“ (Marković, 1968: 418–419).

Početak 20. stoljeća razdoblje je i uzleta organiziranoga dječjeg hodanja u okviru različitih organizacija i pokreta, ponajprije sokolskog pokreta u južnoj Europi i Boy Scout (nešto poslije i Girl Scout) pokreta u zapadnjačkim društvima. Sokolski pokret predstavlja prvi organizirani napor oko tjelovježbe koji ima i izrazit domoljubni i politički karakter, no, za razliku od skautskog, nije usmjeren isključivo prema podmlatku, nego obuhvaća i odrasle (Blagec, 2019). I dok se Sokolski pokret širio iz Češke (u kojoj je osnovan 1863. godine), s prvim organiziranim ogrankom Hrvatskog sokola već 1874. u Zagrebu, a u istom desetljeću i u desetak drugih hrvatskih i dalmatinskih gradova (Blagec, 2019), skautski je pokret osnovao 1908. u Engleskoj lord Robert Baden-Powell (Mechling, 2013: 421), a njegovo širenje u Americi i Europi zbiva se sve do Drugoga svjetskog rata i obuhvaća djecu i mlade. Kako pokazuju Marino Manin i Ana Popovčić, skauti se u Hrvatskoj osnivaju prije Prvoga svjetskog rata, no najsnažniji su i najbrojniji u periodu između dvaju ratova, točnije od 1924. (Manin i Popovčić, 2018: 151). Manin i Popovčić, nažalost, skautski pokret opisuju isključivo s obzirom na njegov organizacijski, a ne sadržajni aspekt, te stoga ne povezuju skautski pokret s dječjim hodanjem. Bitno je naglašeniije povezan s hodanjem njemački pokret Wandervogel, usmjeren adolescentima

i mladima, koji je također, kao i drugi slični pokreti koji nastoje organizirati i upravljati dječjim i mladenačkim hodanjem, bitno politički angažiran (Solnit, 2010: 158–160).

No organizirano hodanje ne odnosi se samo na vertikalnu organizaciju u kojoj odrasli organiziraju dječje ponašanje – historiografija bilježi i primjere samostalnoga dječjeg i mladenačkog organiziranja, i to u vidu protestnih ophodnji, povorki i marševa, krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Jedan od prvih autora koji se bavio (engleskom) poviješću djetinjstva i mladenaštva, John Gillis, u kapitalnoj studiji *Youth and History* (1974, ovdje prema 1981.) u kojoj se bavi britanskim prostorom, spominje mladenačko nezadovoljstvo koje se u periodu ranoga 20. stoljeća i radničkog organiziranja prelilo u buntovništvo manifestirano „posvajanjem“ ulice i protestnim ophodnjama: *In September 1911, after a summer of intense adult labor unrest, youths in Hull and several other industrial cities walked out of school, demanding 'less hours and no cane'. Pickets were established, blacklegs beaten, and property damaged before authorities could get the children back to school.* (Gillis, 1981: 174). Vrlo je zanimljivo da je u isto vrijeme i Hrvatska doživjela sličan društveni potres u vidu Đačkog štrajka u ožujku i travnju 1912. koji se provodio u đačkim marševima i povorkama gradovima, i koji je imao važne političke reperkusije. Gimnazijalci su, potaknuti političkim frustracijama povezanim s banovanjem Slavka Cuvaja, od 4. ožujka do 10. travnja 1912., izašli na ulice Sušaka, Bakra, Senja, Zagreba, Osijeka, Koprivnice, a u nekim su im se gradovima u prosvjednim povorkama i ophodnjama pridružile i djevojke (v. Zima, 2016). Ovaj se događaj može čitati i kao svojevrsan bljesak potencijalne dječje političke snage: djeca nisu pregovarala o izlasku na ulice i izmicanju nadzoru, nego su sama osvojila slobodu i na taj način ne samo ugrozila politički poredak na koji je Đački štrajk ciljao nego i prilično uspješno osporila dobnu hijerarhiju koja inzistira na nadzoru odraslih, osobito u javnom prostoru. Premda je ovaj događaj izniman u hrvatskoj političkoj povijesti, čini se da nije nevažno što se dječja sloboda realizirala hodanjem.

Ovaj ćemo polustrukturirani i kratki pregled dječjeg hodanja u prošlosti završiti jednom neočekivanom terminološkom poantom, naime, uporabom termina „hodanje“ u semantičkom pomaku koji hodanje povezuje s procesima odrastanja i napuštanja djetinjstva. John Gillis u spomenutoj studiji navodi termin „hodanje“ kao naziv za praksu predbračnog udvaranja među mladima srednje klase u kasnom 18. stoljeću: *Courtship was known among the respectable English working class as 'walking', a term that underlined its public, ritualistic character.* (Gillis, 1981: 64). Hrvatska internetska rječnička baza u razgovornoj uporabi glagola hodati navodi isto značenje¹¹; „hodati“, dakle, nakon određene dječje dobi, više ne znači samo kretati se samostalno pješaćenjem, nego, metaforički, hodati prema odraslosti.

¹¹ <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> posjećeno 13. listopada 2023.

LITERATURA

- AMATO, J. (2004). *On Foot. A History of Walking*. New York i London: Nea York University Press.
- ARČABIĆ, G. (2007). *Korak do novog stoljeća: Gospodarska izložba u Zagrebu 1891*. Katalog izložbe. Zagreb: Muzej grada Zagreba.
- ARČABIĆ, G. (2009). Gospodarska izložba u Zagrebu 1891. *Hrvatska revija*, 9, 1, 4–14.
- BAILEY, B. (2013). The Vexed History of Children and Sex. U: P. Fass (ur.) *The Routledge History of Childhood in the Western World*. (191–210). London i New York: Routledge.
- BATINIĆ, Š. (2013). *Kao Hlapić i Gita: siročad u Hrvatskoj potkraj 19. i početkom 20. stoljeća*. Zagreb: Hrvatski školski muzej.
- BLAGEC, O. (2019). Hrvatski sokol u Križevcima: od obnove rada krajem 1918. do ukinuća 1929. godine. *Cris: časopis Povijesnog društva Križevci*, 21, 1, 59–84.
- CANNIZZARO, S. (2016). Internet memes as internet signs: A semiotic view of digital culture. *Σημειωτική – Sign Systems Studies* 4, 562–586.
- GILFOYLE, T. (2013). Children as Vagrants, Vagabonds, and Thieves in Nineteenth-century America. U: P. Fass (ur.) *The Routledge History of Childhood in the Western World*. (400–418). London i New York: Routledge.
- GILLIS, J. (1981). *Youth and History: Tradition and Change in European Age Relations, 1770-present*. San Diego: Academic Press.
- HANAWALT, B. (1993). *Growing Up in Medieval London: The Experience of Childhood in History*. New York i Oxford: Oxford University Press.
- HARRIS, L. (1993). Instructional poetry for medieval children. *English Studies*, 74, 2, 124–132.
- HEYWOOD, C. (2005). *A History of Childhood*. Cambridge: Polity.
- ILIĆ ORIOVČANIN, L. (1846). *Narodni slavonski običaji*. Zagreb: Knjigovežnica i tiskara Franje Suppana.
- IVELJIĆ, I. (2007). *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam international.
- JANEKOVIĆ-RÖMER, Z. (1996). Javni rituali u političkom diskursu humanističkog Dubrovnika. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 29, 68–86.
- JANEKOVIĆ-RÖMER, Z. (2013). Udobni dom suknara Mihovila Petrova: svakodnevnica bogate građanske obitelji u anžuvinskom Zadru. *Istarski povijesni biennale*, 5, 9–29.
- JENKS, Ch. (1996). *Childhood*. London, New York: Routledge.
- LADIĆ, Z. (2011). Na razmeđu djetinjstva i zrelosti. O naučnicima-šegrtima u kasno-

- srednjovjekovnim istočnojadranskim komunama. U: M. Mogorović-Crljenko et al. (ur.) *Filii, filiae...: Položaj i uloga djece na jadranskom prostoru*. (69–96). Zbornik radova. Poreč: Zavičajni muzej Poreštine.
- LEČEK, S. (1997). *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918.-1941*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje u Slavonskom Brodu.
- LEDIĆ, J. (2000). *Dnevnik Mladena Lokara. Uvod u povijest djetinjstva i mladosti*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.
- LELAND, J. (2002). Leaving Town to Work for the Family: The Counter-Migration of Teenaged Servants in Fourteenth-Century England. U: K. Eisenbichler (ur.) *The Pre-modern Teenager: Youth in Society 1150-1650*. (323–337). Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies, Victoria University in the University of Toronto.
- LINDENMEYER, K. (2013). New Opportunities for Children in the Great Depression in the United States. U: P. Fass (ur.) *The Routledge History of Childhood in the Western World*. (434–450). London i New York: Routledge.
- MANIN, M. i POPOVČIĆ, A. (2018). O skautima u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevini Jugoslaviji između dvaju svjetskih ratova. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 50, 2, 151–170.
- MARKOVIĆ, Z. (1968). Autobiografija. U: M. Šicel (prir.) *Izabrana djela*. PSHK, knjiga 73. Ivana Brlić-Mažuranić, Adela Milčinović i Zdenka Marković. Zagreb: Zora, Matica hrvatska.
- McMILLAN, T. et al. (2006). Johnny walks to school – does Jane? Sex differences in children's active travel to school. *Children, Youth and Environments*, 16, 1, 75–89.
- MECHLING, J. (2013). Children in Scouting and Other Organizations. U: P. Fass (ur.) *The Routledge History of Childhood in the Western World*. (419–433). London i New York: Routledge.
- MOGOROVIĆ CRLJENKO, M. (2005). Položaj kćeri u istarskoj obitelji u 15. i 16. stoljeću. *Povijesni prilozi*, 29, 59–77.
- SOLNIT, R. [Solnit, R.]. (2010). *Lutalaštvo: istorija hodanja*. Beograd: Geopoetika.
- STANDL, I. (1891). Jubilarna gospodarsko-šumarska izložba. (pristupljeno 20. rujna 2023.) [https://digitalnezbirke.kgz.hr/?pr=iiif.v.a&id=18284&tify={%22pages%22:\[24\],%22view%22:%22info%22}](https://digitalnezbirke.kgz.hr/?pr=iiif.v.a&id=18284&tify={%22pages%22:[24],%22view%22:%22info%22})
- ŠKILJAN, F. (2014). Iz svakodnevnoga života sela Žejane u dvadesetom stoljeću. *Histria*, 4, 141–170.
- TATARIN, M. (2009). Balun. Natuknica. U: S. P. Novak et al. (ur.) *Leksikon Marina Držića*. (50–51). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- TKALAC, I. I. (2002). *Mladenačke uspomene iz Hrvatske*. Karlovac: Gradska knjižnica Ivan Goran Kovačić.

- SPAJIĆ-VRKAŠ, V. (1996). *Odrastanje u tradicijskoj kulturi Hrvata: Tučepi*. Zagreb: Naklada MD.
- VUKELIĆ, V. (1994). *Tragovi prošlosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
- ZIMA, D. (2016). Nevidljiva adolescentica: ušutkani diskurs otpora u adolescentskoj književnosti. Slučaj Zore Ruklić. U: L. Čale Feldman et al. (ur.) *Crveni ocean: prakse, taktike i strategije rodnog otpora*. (118–137). Zagreb: Centar za ženske studije.
- ZIMA, D. (2021). Od djevojčica u bijelim haljinama do nevidljivih *Flâneuse*: djevojačko kretanje gradskim ulicama u 19. stoljeću. *Historijski zbornik*, LXXIV, 2, 265–288.

THE HISTORY OF WALKING IN THE CONTEXT OF THE HISTORY OF CHILDHOOD

Abstract

The paper examines the history of (children's) walking as one of the central processes of establishing the relationship between the child and the space, and searches for referenced data on children's walking in the past, either out of necessity (walking in search of work or shelter, walking as an escape from unfavorable life circumstances, walking as the primary form of movement, and covering long distances due to poverty), or as a recreation (walking around the city, walking out of enthusiasm, especially in the 19th century, when a number of examples of longer walks from town to town were recorded, which were undertaken by children in order to achieve a certain goal or demonstrate attachment to the community, idea or authority figures), or ritually/politically (collective walking in processions, torchlight parades, demonstrations, and other forms of expressing collective dissatisfaction or support by adopting public space).

KEYWORDS: *walking, history of walking, history of childhood*